

**ТРАКИЙСКИ СКАЛНИ СВЕТИЛИЩА ОТ ЮГОЗАПАДНА
БЪЛГАРИЯ КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН
ТУРИЗЪМ В РЕГИОНА**

АНТОН ГЕНОВ

**THRACIAN ROCK-CUT SANCTUARIES IN
SOUTHWESTERN BULGARIA AS A RESOURCE FOR
CULTURAL TOURISM DEVELOPMENT**

Anton Genov

University Research Center for Ancient European and Eastern Mediterranean
Cultures

South-West University “Neofit Rilski”

Blagoevgrad, Bulgaria

Source: ART AND CULTURE AS A DEVELOPMENT RESOURCE
(ИЗКУСТВОТА И КУЛТУРАТА КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ), pages 23-
34

<http://www.satrae.swu.bg>

Avangard Prima, 2015

ТРАКИЙСКИ СКАЛНИ СВЕТИЛИЩА ОТ ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ КАТО РЕСУРС ЗА РАЗВИТИЕ НА КУЛТУРЕН ТУРИЗЪМ В РЕГИОНА

**Антон Генев – докторант,
Катедра Културология**

При провеждане на проучвания в на територията на Югозападна България прави впечатление присъствието на един и същ природен код на местата, определяни като скални светилища и почитани от населението черковища. При тях водеща роля имат следните компоненти: наличието на река, извор, пещера в подножието (Марков 2009: 32-62); избиране на високо място с наличие на величествена гледка. Това е била една от причините въпросното място да бъде припознато като сакрално – да се отличава от околния терен като център на света и да насочва към съзерцание на божествената същност на природата (Елиаде 1994:20-27). Друг важен компонент е скалата. Скалата е изключително важен компонент в обредните практики на примитивните общества (Фрейзър 1989: 240-267).

Със своите живописни дефилета, Струма и Места си проправят път през планинската територия на Югозападна България, като заключват между долините си алпийската територия на Пирин. Във всички древни култури планината е възприемана като свещено пространство и място за общуване с боговете (Гомес 2008: 97-104). Тя е виждана като центъра на света, от който започва сътворението (Елиаде 1994:20-27).

Ето общата митологична картина: в центъра се намира свещената планина (в конкретния случай Пирин) – обиталище на бога на бурята. В подножието му са реките, проправящи си път през планинските процеци. Десетките скални светилища, кацнали по речните брегове и разкриващи гледки към върховете, могат да бъдат разглеждани като локални центрове, копиращи в умален вариант същността на свещената планина.

В тази връзка М. Елиаде достига до следния извод: човекът от пред-модерните общества се стреми да живее възможно най-близо до Центъра на Света. Той знае, че Храмът – в случая планината – са истинските Центрове на Света; но той желае неговият собствен дом/територия също да бъде разположена в Центъра. В цяла поредица от митове, символи и ритуали

единодушно се подчертава колко трудно може да се проникне в даден център; от друга страна този Център става достъпен и негови подобия съществуват във всяка общност. Така напр. поклонението на Светите места е трудно постижимо, но пък което и да било посещение в черква се смята за поклонение. Пътят, който води до „Центъра“, е осеян с препятствия и въпреки това всеки град, храм, всяко жилище се намира в Центъра на Вселената (Елиаде 1998: 51).

Тук е уместно да се изтъкне етнографското свидетелство за мащабното поклонническо движение и жертвоприношения в района на „Попово езеро“ – Пирин, което според информатора е имало изключително значение и е давало статут на хаджии на посетителите. Този обред е бил практикуван до края на XIX началото на XX век. Като причина за изчезването му се сочи изчезването на трансхуманното животновъдство (Марков 2009: 158-159).

По-устойчиво във времето се оказва сакралното пространство на локалните светилища. В тях се откриват ритуали, свързани със здравето и поминъка на хората в региона. Това са сфери от живота на традиционния човек, чийто вярвания и привички в изолацията на планинската общност не са претърпели големи изменения от древността до днес (Марков 2010 : 62).

Припознати като действащи светилища, в родовата територия на традиционните общности черковищата и други сакрализирани територии могат да дадат безценна информация за структурата и ритуалните практики на езическите светилища в древността. Проведените проучвания показват, че тези сакрализирани места имат най-често: закрилнически функции; здравоносни функции; функции, свързани с поминъка на населението и осигуряване на плодородие; функции, свързани с култа към мъртвите. Много често тези функции се преплитат и размиват и са интерпретирани според нуждите и разбиранията на местните.

Така голяма част от празниците по поречието на Места и черковищата по Родопските склонове са обвързани със светци, свързани със овцевъдството. По поречието на Струма има много закрилници на лозята. Такова е черковището на свети Трифон над село Илинденци. То изцяло притежава визията и материалните доказателства за да бъде смятано за приемник на едно по древно светилище. От гледна точка на социализацията и опазване на традицията, интересни са практикуваните там обреди с избиране на цар на виното. Освен това е важно да се спомене, че мястото на черкуване е скала над селото. Тя напълно покрива гореописаните характеристики за сакрализирана територия и фактът, че на мястото се откриват фрагменти керамика, също е показателен.

Подобно е и черковището на свети Илия в село Мечкул. То също е разположено в подножието на Пирин и разкрива гледка към живописното Креснеско дефиле. Можем да направим връзка между извисяващия се връх Пирин, който визуално е най-високият дял от планината. Името му се свързва с древноезическо божество на гръмотевиците. Свети Илия също е виждан като покровител на гръмотевиците, а в случая – и пазител на лозята. Интересно е да се спомене, че местността в близост до черковището носи името „Зимниците“, защото там било произвеждано, съхранявано и търгувано виното – непосредствено до лозята. Това говори за една традиционна практика на винопроизводството.¹

От другата страна на р. Струма, непосредствено срещу черковището на свети Илия, има скала, наричана „Момина скала“. Тя е обвързана с легенда за мома, която, за да избяга от турците, скочила в реката.² Аналогична легенда съществува и по дефилето на р. Места при местността „Момина кула“, срещу която има черковище, почитано от българо-мохамеданите от село Буково. Легендите за момини скали и клисури са разпространени в цялата страна и безспорно са отглас от една антична вяра, в която се откриват паралели с изчезването или превъплащаването на митологичен женски персонаж. Когато се разглеждат сюжетите на тези легенди, трябва да се обърне внимание, че подобни митове се срещат в древногръцката митология, като например „Пан и Сирина“ или „Аполон и Дафне“.

Общото при съпоставка на образите на девите от българския фолклор и от гръцката митология е, че и едните, и другите бягат от похитителите си, както и това, че и в двата случая действието се развива на брега на река. Прави впечатление обаче една съществена разлика. Девите от гръцката митология, преследвани от боговете, излъчват определена безпомощност, докато тези от българския фолклор са представени в героично царствена осанка и излъчват смелост. Това особено ясно се долавя в някои легенди, като тази за юначната мома от село Долен, Гоце Делчевско, която носела каменен кръст; или момата от село Момина клисура, Пазарджишко, която била войвода на крепост и контролирала цялата клисура.³ Тези сведения ни карат да се замислим дали образът на тези моми не е фолклоризиран вариант на едно женско божество със закрилнически функции – подобно на фригийската богиня-майка, на която също са приписвани протективни

¹ Инф. Христо Димитров кмет на с.Мечкул и с.Сенокос

² Инф. Христо Димитров кмет на с.Мечкул и с.Сенокос

³ Личен архив

функции. До нас достигат късни нейни изображения, в които тя е показана с корона, наподобяваща крепостна стена (Brendt-Erzos 2006: 152).

Аналогично на ситуацията по р. Места, и по р. Струма започват да се разкриват колоритни скални светилища, визуално кореспондирайки си едно с друго.

Обектите от Западните Родопи почти без изключение разкриват панорама към върховете на Пирин. Подобна е гледката, разкриваща се и от обектите от другата страна на планината, разположени на територията на с. Огражден – Палатски и Кръстилски връх, Коматински скали и др.

Съществуват и места, които не са почитани с ритуали, но играят важна роля в местните космологични представи, като са обвързани с легенди, свързани с изначалното митологично време. Те най-често са внушителни скални образувания, които поради своята трудна достъпност са останали извън профанния бит на традиционния човек. Но те намират своята позиция в неговите представи за произхода на света. Подобно място е скалата „Купена“, разположена на самия бряг на река Места, в подножието на село Буково. За нея се разказва, че първоначално е била купа сено, събирано от жена с бебе. Това било много отдавна – още когато небето и земята не били разделени. Жената се чудела какво да прави с мръсните пелени на бебето и решила да ги хвърли на небето. Това разсърило Господ и той разделил небето от земята, като вдигнал небето високо, а купата със сено вкаменил. Фрейзър изследва много сходни митове от различни примитивни общества, в които жена или жена и дете и се опитват да достигнат небето, в резултата на което се вкаменяват. Главата, в която се говори за това, това е озаглавена *Небесната стълба* и най-общо представя разбиранията на различни племена за триделния модел на света и за мястото, което ги свързва – най-често дърво, скала или комбинация и от двете (Фрейзър 1989: 240-248). Това място отново е свързано със символизма на центъра (Елиаде 1994: 20-27).

В представите на хората от с. Буково това е скалата Купена. За нас тя е поредното доказателство как архаичното мислене си представя сакралната изначална територия – като скала, стърчаща от водата. Друго доказателство за това имаме в скално изсечения комплекс *Скумсале* северно от град Стрелча, където една от централните скали е обградена с водно препятствие. Формата на изкопа показва, че той е изкуствено създаден, вероятно с ритуална цел, за да се постигне познатата митологична картина: вода, скала, връх. На самия връх на скалата при разкопки бяха открити материали от епохата на Халколита, приеман за долна граница на скалните култови обекти. Открити бяха множество фрагменти керамика, вотивни предмети,

късове замазка и следи от подграждане. Това, от своя страна, показва, че площадката на върха на скалата е била използвана за обредни действия (Петкова, Гоцев, Генов: Под печат).

В цял свят древните общества са обожествявали скали и са ги използвали като място за жертвоприношения и общуване с боговете. В някои от тях те са виждали самите богове. На много от светилищата съществуват скали, наподобяващи човешки лица, чиито профил ясно се откроява на скалната повърхност. В други вероятно са виждани цели митологични сюжети, които достигат до нас през народната вяра с поверия за вкаменени сватби – с. Осеново, Баничан (Спасова 2010: 105-106). Интересно е да се отбележи, че някои мегалитни паметници от други части на света са виждани като вкаменени танцьори.

Друга скална група, оприличавана на сватба е т. нар. „Гостунска сватба“ – местност в близост до с. Гостун, известна и като Грашишка/Граишка скала. За нея нямаме съхранени ритуали и легендата вече бледнее, но като местоположение и форма тя е класическо скално светилище. Има наличие и на археологически материали, както и сложна система от изсичания и канали.

Едно от най-интересните изсичания е елипса с дължина около 30см., която задържа дъждовна вода. Когато е пълна с вода, тя, отразявайки слънцето, много наподобява на око, чиято зеница е слънчевият диск. От двата ъгъла водят началото си канали, които се спускат надолу по скалата. Другото важно нещо на този обект е тесният процеп в източната част на скалната група. Той наподобява висок тъмен коридор, ориентиран север-юг. Когато се влезе вътре, на източната му стена се открива прозорец, изсечен в скалата, който открива гледка на изток към двугърбото възвишение на друго светилище „Митровица“. Възможно е на определен ден от годината точно това да е мястото, от където ритуално е посрещан изгревът на слънцето.

Светилище „Митровица“ от своя страна може да се определи като скално изсечен мега-комплекс, при който върхът и склоновете изобилстват с археологически материали. Показателно е, че в народната памет върхът продължава да бъде смятан за свещено място, на което се почита свети Димитър. Като най-богато на археологически материали е сочено място в седловината при подножието на източния склон на светилището. Местността носи името „Падалата“ и от години е „опитно поле“ на местните иманяри. Въпреки нанесените разрушения, над земната повърхност ясно се очертава кръгло каменно струпване с диаметър около 10 м. Това съоръжение може да бъде дефинирано като олтар за депониране на дарове.

От Митровица съответно се разкрива визуална връзка към множество

други скални топоси, като според мен твърде значима и добре проучена е връзката с намиращото се на север скално светилище Кара кая (Черната Скала). Кара кая е висока скала, която е разположена най-високо спрямо изброените обекти, тя се намира на доминиращо възвишение в тази част на Родопите, от нея се разкрива панорама на 360 градуса. Този факт, подкрепен от тезата за свещеното пространство, властващо над определена територия, може да даде ценна информация за религиозната и политическа организация на античното население в региона. Внимание заслужава също така и наименованието – известно е, че топонимите са едни от най-константните езикови форми, и че дори при промяна на населението, те се запазват или се превеждат дословно. В тази връзка, когато култът към Кибела бил пренесен в Рим, там е пренесено и нейно „изображение“, описвано от някои антични автори като „*baitylos*“ по-конкретното му описание го представя като аниконична т.е. неоформена свещенна скала с тъмен цвят (Brendt-Erzos 2006: 199). Друг интересен факт за Кара кая, констатиран от археолога Алексей Гоцев е визуалната връзка със светилището на връх Бабяшка чука, а вероятно и с други светилища.

От множество други обекти ни е известно, че скалните светилища носят белезите на астрономическото познание на древните. Друга черта, характерна за тях, е връзката им с рудодобива и металургията. Позовавайки се на М. Елиаде проф. Фол разглежда рудите и рудодобива като плод на Великата богиня-майка-земя (Фол 2007: 108-109). Тази връзка с рударството се разкрива и от изследователите на светилището на връх Бабяшка чука. То е един от най-добре проучените обекти от подобен тип. Благодарение на откритите там находки става възможно да се определи типичният за подобен род обекти инвентар от дарове.(Гоцев, Тонкова 2004: 95-111). Благодарение на тази информация много по категорично може да бъде разпознат култовият обект на една неизследвана територия.

Характеристиките на подобен обект носи черковището на свети Мина в село Мечкул. Първото, което загатва за възможността това черковище да е наследник на едно по-старо свято място, са импозантните скални форми. Като цяло не липсват и изсичания. Едно от тях е припознавано като Крали Маркова стъпка, а събралата се в него вода е смятана за лечебна.⁴ Други структури, които заслужават внимание, са „изсичане“, наподобяващо соларен кръг в позитив върху южната стена на скалата до стария параклис. Наличието на старо гробище също е белег за сакрална приемственост. На те-

⁴ Инф. Славчо Маринчев 70 г. овчар с.Мечкул

риторията на черковището има изобилие от антични керамични фрагменти. По склона към дефилето се виждат причудливи скални форми с множество зидове между тях. На върха на една от скалите южно от черковището има заседнал каменен валун, които, стъпвайки на две издатини от основната скала, образува просвет, ориентиран северозапад-югоизток. В близост до черковището е и т.нар. „Голема скала“ или „Меча скала“. В иманярски изкопи до нея са открити два броя тежести за стан, голямо парче метален шлаг, фрагменти керамика, един от които е заглаждан допълнително (жетон). Находките са характерни за култов обект (Гоцев Тонкова 2004: 95-111). В подножието на скалата се намира пещера, носеща името „Баталенова дупка“⁵ – твърде е вероятно това да е античен рудник.

Всичко това както и фактът, че мястото продължава да се почита като свещено, говори за едно наслагване на вярвания от дълбока древност. По всяка вероятност това наслагване е намерило отражение и в поверието, че ако искаш да намериш изчезнал човек, трябва да пренощуваш на черковището на светеца и ще ти се присъни къде се намира той, какво се е случило, дали е жив или мъртъв. Съновидението е една от най-древните прорицателски практики (Гомес 2008: 196-199). Фрейзър описва редица прорицателски и лечебни практики от антична Гърция, при които божеството се явява на сън на поклонника и му внушава изцеление (Фрейзър 1989: 242-245).

Подобни практики са известни и от много свети места в България, някои от които са сочени като най-сакралните обители на християнството. Това поставя въпроса за предхристиянското минало на Кръстова гора. В полза на тази идея са и фактите, че символът на вярата е търсен в изображения на малки камъчета, събирани оттам като амулети, както и визуалната връзка със светилищата Караджов камък и Белинташ.

Пренощуването за здраве е известно и от много други локални светилища, в някои от които се извършва в скална среда, като в черковището на свети Панталеймон от село Генерал Тодоров.

Преспивало се е и в деня преди курбана на св. Илия в родопското село Долен, на черковището на св. Марина в с. Сатовча, както и на много други свети места, съхранили този древен ритуал.

Много често съновидението показва къде да бъде мястото на храма. Подобен е примерът с манастира *Успение Богородично* в с. Баничан (Спасова 2010 : 104). Подобна е и легендата с черковището „Копана църква“ в с. Добърско, където олтарчето е поставено в основите на малка могила. Сънят е

⁵ Инф. Славчо Маринчев 70 г. овчар с.Мечкул

начинът да се легализира като свещено пространство, което народът усеща, но не може да обоснове като такова по друг начин, освен чрез внушение на бога. В такава светлина Фрейзър разглежда съня на Яков върху камъка при Ветил, където според него е имало светилище много преди идването на юдеите (Фрейзър 1989: 240-248). *„Представата за камък, в който се е вселил бог или друг могъщ дух, не е специфична за Древния Израил. В древни времена всички гърци са почитали необработени камъни, а не статуи. Енианите от Тесалия обожавали един камък, принасяли му жертви и го обличали с мазнината на жертвите.“* (Фрейзър 1989 : 248-249)

След това пояснение за ролята на камъните в древните общества следва въпросът как са избирани тези свещени места, които понякога откриваме на най-невероятни места. Как точно се е случвало това ни подсказва изследването на Фрейзър за обожествяването на камъни в примитивните общества на Меланезия. Всеки може да намери свой камък, в който вижда нещо необикновено, и следователно свързано с дух.... Съседите му разбират, че той притежава такова нещо и растящото му богатство произлиза оттам. Тогава идват, за да се сдобият (с негова помощ) и те с добрите услуги на духа, с когото съседът им се е запознал. С течение на времето едни камъни стават по-популярни от други, набират поклонници, средства, дарове и така може да се оформи цяло светилище (Фрейзър 1989: 248-249). От този факт следва и трудността те да бъдат систематизирани. Валерия Фол отбелязва: Те винаги ще бъдат повече от подредените по номера, броят им ще остане неустановим, понеже много от тях са строго лични и не са маркирани по общоприетите критерии (Фол 2007: 12).

В едно светилище може да има камъни с различни функции – едни може да помагат за богатство и плодородие, на други – да се приписват лечебни свойства. Интересен е въпросът за функциите на скално изсечените панички. В науката те са определяни като жертвеници за възлияния. В полза на това твърдение са и сведенията на Фрейзър, че в планинските области на Шотландия имало камъни с издълбани панички, в които пастирите възливали мляко за дух – покровител на стадата. Съхранени легенди и лечебни практики сочат, че много от големите изсичания служат за събиране на дъждовна вода, на която са приписвани чудотворни свойства. Безценно свидетелство за сакрализиране на природна структура е проученото жертвоприношение на черен овен по изгрев слънце на Ляски връх (старо име Св. Дух), където кръвта на животното трябвало да изтече в карстова дупка дълбоко в земните недра (Марков 2010: 89-90).

С лечебни ритуали са свързвани и друг тип съоръжения, където се

практикува провиране през скалата. Този обред може да бъде разгледан като символично обновяване и повторно раждане (Марков2003: 69) (Генов 2010: 109-116). Такива са съоръженията на мегалитно светилище Градище-то в с. Долно Дряново, местността Скрибина, с. Крибул и други. Композицията на тези съоръжения е различна, но задължителен компонент е тесният каменен процеп, който създава чувство на провиращия се сякаш камъкът го притиска.

Често срещана конструкция е трилита. Като интересни паралели могат да се посочат подобни практики, свързани с мегалити, в различни части на Европа. Впечатляващ в това отношение е Мен ан Тол (камъкът с дупката) Великобритания.⁶ Същия тип структура, но без засвидетелствани ритуали, е мегалитът У'Кампанару в близост до Палермо – Сицилия ('U Campanaru, *Archeologia viva* N 156 Nov/Dec 2012: 50). Интересното при него е че в долната част на отвора е изсечено скално ложе.

Интересни са комбинациите от изсичания и камъни за провиране, при които жертвениците са върху горния засводяващ камък. Това поражда хипотезата за изливане на жертвената течност и помазване на провиращия се. Такива са светилището Салъков бук (Марков 2007: 302, обр. 28), арката в местността Исара до Стрелча (Petkova 2012: 302-310), местността Пиростията с. Турия и др. Подобен обект съществува и на черковището на света Марина в с. Сенокос – при него горният засводяващ камък се е свлякъл, може би вследствие на земетръс. Вероятно обаче това е спомогнало да се запазят много добре изсечените върху него форми. Това, което го прави уникален, е мрежата от зигзагообразни улеи, водещи началото си от изсичанията и завършващи по ръба на камъка. Два подобни камъка с ромбоидна плетеница от канали са ни известни от светилищата в гр. Стрелча и могат да бъдат определени като жертвени камъни за гадаене. Уникалното в случая е, че тази форма, която може да бъде разрушен трилит, е в комбинация с камък за гадаене. Също така тя е обвързана с култа към света Марина, който е наситен със символи, характерни за праисторическо божество, виждано като Великата богиня.

В българската народна вяра света Марина също е свързвана с лековитите води, извиращи от земята, както и със свещени пещери, в които доскоро са извършвани ритуали със предхристиянски характер.

Това отново ни връща към гореспоменатия код *вода-пещера-скала*. На много места, при които един от тези компоненти липсва, той е бил създа-

⁶ <http://en.wikipedia.org/wiki/M%C3%AAn-an-Tol> (26.03.2015)

ван изкуствено. Известни са множество скално изсечени пещери, някои от които точно в подножието на скалата-святилище. В това отношение добър пример е едно от последните открития, направени при експедиция „Западни Родопи 2013“, проведена от Университетския научно-изследователски център за древни европейски и източносредиземноморски култури към ЮЗУ „Неофит Рилски“. В основата на една сакрализирана скала по течението на Матан дере (приток на р. Места) бе локализирана обширна скално изсечена ниша.

Преди да се пристъпи към обобщаване и да се изкажат хипотези за ритуалите, изпълнявани на скалните святилища, трябва да споменем и обрза на божеството Сабазий. Една сребърна плочка, намерена в близост до скалното святилище Белинташ, е показателен артефакт. Иконографията на намерената плочка, както и сведенията на античните автори дават информация за характерна божеството и неговият произход. Също така в своите изследвания Александър Фол стига до извода, че на святилища от подобен тип траките са почитали божество, познато като Сабазий (Фол 2001:80-90). Също така е важно да се разгледат наситените със символи и изображения вотиви, известни като ръце на Сабазий. Във тях може да се види сходство с някои от символите на скалните святилища.

Ако при разглеждането им приложим триделният модел, ще видим, че в долната част на сабазиевите ръце често е изобразена пещера, или овална ниша – така, както тя присъства и в долната част на сакрализираните скали. В изобразената ниша лежи човешка фигура, в някои изображения се разпознава жена с бебе, в едно от изображенията от Помпей, съхранявано в Мелбърн музеум, върху нея е кацнал орел. В средата на вотива върху дланта обикновено е представена глава на овен или бик (вероятно жертвено животно), върху която е стъпил богът, изобразен като брадат мъж с фригийска шапка.⁷ Обикновено в централната част на сакрализираните скали също се намира голям жертвеник. Малкият и безименният пръст на ръката са изобразени свити, а над тях се извира змия или змей, който пропълзва по задната страна на ръката. Понякога върху средния пръст и показалеца има кацнал орел, а върху палеца винаги е поставена шишарка, той е издаден напред, като по този начин наподобява фалическата символика на тирса. Върху една от скалите на святилището над Матан дере също бе открит релеф, наподобяващ тирс. Често самите скали на святилището, разделени

⁷ [http://museumvictoria.com.au/melbournmuseum/discoverycentre/pompeii/objects/sabazius/\(26.03.2015\)](http://museumvictoria.com.au/melbournmuseum/discoverycentre/pompeii/objects/sabazius/(26.03.2015))

от тесни коридори, наподобяват пръсти на ръка, а горната им част наподобява животни, хора или цели митологични сюжети.

Възможно е подобни вотиви да са били поставяни върху скалите на светилищата. Вероятно някои сакрализирани скали да са били виждани като същността на божеството, или по скоро единството между хтонично-земната същност на богиня и небесно мъжко божество, чиято същност е обединена в образа на Сабазий. В полза на това твърдение е сведението на Пиндар за жертвоприношението, извършено от аргонавтите на тракийският бряг, за което проф. Фол твърди, че е направено върху каменен жертвеник с „вдлъбнати жертвени басейнчета, буквално „длани на ръце“ – типични съоръжения на тракийската мегалитна култура (Фол 1991: 32-37).

Не е лесно само по откъслечни артефакти да бъде разбрана и пресъздадена една изчезнала религия, действала и надграждана в продължение на хилядолетия. Още повече се усложняват нещата, защото се касае за един мистериален култ. Със задоволство обаче може да се отбележи, че благодарение усилията на много учени от различни области година след година се подреждат все повече парченца от пъзела на тракийската култура.

Литература

1. Генов 2010: Генов, Антон. Мегалитната скална арка край с. Елешница в контекста на други мегалитни съоръжения от подобен тип. В: Граници на културологията. Благоевград 2010
2. Гомес 2008: Гомес, Франсиско Хосе. Богове храмове и оракули. София 2008
3. Гоцев/Тонкова 2004: Тонкова, Милена. Тракийското светилище при Бабяк и неговата археологическа среда. Съст. Гоцев, Тонкова. София 2004
4. Елиаде 1994: Елиаде, М. Митът за вечното завръщане. София 1994 20-27
5. Елиаде 1998: Елиаде, Мирча Образи и символи. София 1998
6. Елиаде 1998: Елиаде, Мирча Сакралното и профанното. София 1998
7. Марков 2003: Марков, Васил. Сакрално пространство от Западните Родопи и Пирин. В: Сакрално пространство в Древна Тракия. Благоевград 2003
8. Марков 2007: Марков, Васил Културно наследство и приемственост. Наследство от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград: УИ Неофит Рилски, 2007
9. Марков 2009: Марков, Васил. Културно-историческото наследство от култа към сакрализираната змия-змей в земите на тракийските Сатри, Благоевград 2009
10. Марков 2010: Марков, Васил. Древнотракийско наследство от българската народна култура, Фабер 2010
11. Спасова 2010: Спасова, Димитрия. Свети места край с. Баничан, Гоцеделчевско. В: Граници на културологията. Благоевград 2010

12. Фол 1991: Фол, Александър. Тракийския Дионис. Книга I Загрей., С., 1991
13. Фол 2001: Фол, Александър. Древната култура на Югоизточна Европа. София 2001
14. Фол 2007: Фол, Валерия. Скални топоси на вярата в Югоизточна Европа и в Мала Азия през древността. София:2007
15. Фрейзър 1989: Фрейзър, Джеймс. Фолклорът в стария завет, София 1989
16. Brendt-Erzos 2006: Brendt-Erzos, Susanne. Phrygian Rock-cut Shirnes Structure function, and cult practice, Leiden-Boston 2006, Brill
17. Petkova 2012: Petkova, Nikoleta. Rock Arch from the Megalithic Complex in the Isara Area near the Town of Strelcha. In: Megalithic monuments and cult practices 2012: First international symposium ancient cultures in South-East Europe and the Eastern Mediterranean, Blagoevgrad 2012
18. 'U Campanaru 2012: Състав: Polocarо/Scuderi/Mercadante/LoCascio/Tusa/Vassallo 'U Campanaru un monumento per la misura del tempo?. Archeologia viva N 156 Novembre/Decembre 2012: 50

Интернет източници

19. The Mên-an-Tol <http://en.wikipedia.org/wiki/M%C3%AAn-an-Tol> (26.03.2015)
20. Вотив ръка на Сабазий <http://museumvictoria.com.au/melbournmuseum/discoverycentre/pompeii/objects/sabaziu>